

Swifterbant-aardewerk

Een analyse van de neolithische nederzettingen bij Swifterbant,
5e millennium voor Christus

BARKHUIS
&
GRONINGEN UNIVERSITY LIBRARY
GRONINGEN 2004

GRONINGEN ARCHAEOLOGICAL STUDIES

VOLUME 2

Editorial Board

Prof. dr. P.A.J. Attema
Dr. J. Bos
Dr. R.T.J. Cappers
Prof. dr. L. Hacquebord
Dr. W. Prummel
Prof. dr. D.C.M. Raemaekers
Prof. dr. H.R. Reinders
Dr. S. Voutsaki

Website

www.gas.ub.rug.nl

Deze uitgave kwam tot stand met financiële steun van
de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie
en de stichting Acker Stratingh.

ISBN 90 807390 5 7

Publisher

Barkhuis

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde the Netherlands

Tel. +31 50 3080936 Fax +31 50 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

© 2004 Barkhuis

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage or retrieval system, without permission in written form from the publisher.

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Swifterbant-aardewerk

Een analyse van de neolithische nederzettingen bij Swifterbant,
5e millennium voor Christus

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat
in de Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van
de Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 22 april 2004
om 16.15 uur

door

Jutta Paulina de Roever

geboren op 20 december 1946
te Amsterdam

Promotores: Prof. dr. L.P. Louwe Kooijmans
Prof. dr. H.R. Reinders

Beoordelingscommissie: Prof. dr. D.C.M. Raemaekers
Prof. dr. P.A.J. Attema
Prof. dr. L. Haquebord

Inhoud

Lijst van de figuren, foto's en bijlagen	VII	4	HET AARDEWERK VAN SWIFTERBANT	43	
Voorwoord	IX	4.1	Inleiding	43	
Inleiding	1	4.2	Algemene karakteristieken van het aardewerk	43	
		4.3	De maakwijze van het aardewerk van de vindplaats S3	46	
1	LANDSCHAP EN BEWONINGSFASEN	6	4.4	Functie van het aardewerk van de vindplaats S3	50
1.1	Ontstaan en ontwikkeling van het gebied	6	4.5	Typologie van het aardewerk van de vindplaats S3	54
1.2	Sedimentatie in het krekengebied bij de vindplaatsen S2 en S3	10	4.6	Het aardewerk van de overige oeverwalnederzettingen	59
1.3	Vegetatie	10	4.7	Het aardewerk van de nederzettingen op de rivierduinen	60
1.4	Akkerbouw?	11	4.8	Kwantitatieve benadering van het aardewerk	67
1.5	Jacht, veeteelt en visvangst	12	4.8.1	Analyseproblemen	67
1.6	Datering van de bewoning	13	4.8.2	Het <i>sample</i> van S3	68
			4.9	Slotopmerking	79
2	DE OPGRAVINGEN BIJ SWIFTERBANT	19	5	TECHNOLOGISCH ONDERZOEK VAN HET AARDEWERK	98
2.1	Geschiedenis van het onderzoek	19		Inleiding	98
2.2	De oeverwalnederzettingen: werkwijze en vondstcondities	20	5.1	Methodiek	98
2.3	De nederzettingen op de rivierduinen	26	5.2	Röntgendiffractie analyse	101
2.4	Aard van de bewoning	29	5.3	Microscopische analyse	104
			5.4	Chemische analyse	111
3	VERSPREIDING VAN DE VONDSTEN IN DE NEDERZETTINGEN	31	5.5	Thermal Color Test	115
			5.6	Diatomeeën-onderzoek	120
	Inleiding	31	5.7	De relatie tussen de archeologische gegevens en de kleisoorten	120
3.1	Het verticaal voorkomen van de vondsten op de oeverwalvindplaats S3	31	5.8	Conclusies	122
3.2	Horizontale verspreiding van de vondsten op de vindplaats S3	34			
3.3	Vergelijking van de verschillende vondstcategorieën op de vindplaats S3	36	6	AARDEWERK VAN DE SWIFTERBANT-CULTUUR IN NEDERLAND	124
3.4	Verspreiding van de scherven van één pot op de vindplaats S3	36		Inleiding	124
3.5	Horizontale verspreiding van de vondsten op de oeverwalvindplaats S2	38	6.1	De overgang van Mesolithicum naar Neolithicum in Nederland	124
3.6	Horizontale verspreiding op de rivierduinvindplaatsen S11 en S61	39	6.2	Het aardewerk van de Swifterbant-cultuur en aanverwante culturen	126
3.7	Wat vertelt de verspreiding van de vondsten?	41	6.3	Slotopmerkingen	133

INHOUD

7	HET AARDEWERK VAN OMRINGENDE CULTUREN	135	SAMENVATTING	153
	Inleiding	135	SUMMARY	159
7.1	Potten met puntbodem van het ‘keramisch Mesolithicum’	135		
7.2	De situatie in België en Frankrijk	137	LITERATUUR	164
7.3	Rössen- en Bischheim-elementen in het Swifterbant-aardewerk	139		
7.4	Met Swifterbant vergelijkbare vindplaatsen in Noord-Duitsland	140	APPENDIX: BESCHRIJVING VAN HET AFGEBEELDE AARDEWERK	173
7.5	De Ertebølle- en Ellerbek-cultuur	145		
7.6	Puntbodemaardewerk in Polen	147		
7.7	De trechterbekercultuur	148		
7.8	De Michelsberg-cultuur	150		
7.9	Slot	150		

Lijst van de figuren, foto's en bijlagen

FIGUREN

Figuur 1: De Swifterbantvindplaatsen met de situatie van kreken, oeverwallen en rivierduinen (uit: Deckers, 1979: fig. 1).	7	Figuur 11: Vindplaats S3, oeverwal: potten van goede kwaliteit met een rij indrukken binnen bij de rand.	82
Figuur 2: Genese van de afzettingen bij de oeverwalederzettingen (uit: Hacquebord, 1976: fig. 3).	8–9	Figuur 12: Vindplaats S3, oeverwal: potten met indrukken binnen bij de rand en op de hals/schouder.	83
Figuur 3: Stijging van de waterstand. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	16	Figuur 13: Vindplaats S3, oeverwal: versiering van indrukken binnen bij de rand en op de hals/schouder en een bijzondere versiering van gekruiste groeven.	84
Figuur 4: Werkputten van de vindplaatsen S3–5. Tekening: H. Fokkens & J.H. Zwier (uit: Deckers, 1980: fig. 17).	20	Figuur 14: Vindplaats S3, oeverwal: enkele potten met punt- of knobbelbodem en versierde scherven.	85
Figuur 5: Vindplaats S3, west-oost-profielen op 0, 4,5 en 10 m. Tekening: J.H. Zwier & H. Praamstra (uit: Van der Waals, 1977: fig. 11).	23	Figuur 15: Vindplaats S3, oeverwal: versiering van indrukken boven op de rand en/of buiten bij de rand.	86
Figuur 6: Vindplaats S11, verspreiding van scherven. Tekening: J.P. de Roever, H.R. Reinders & J.H. Zwier (uit: De Roever, 1986: fig.4).	39	Figuur 16: Vindplaats S3, oeverwal: grote pot met waarschijnlijk ronde bodem en bodems.	87
Figuur 7: Overzicht van de potprofielen van het aardewerk van de Swifterbant-vindplaatsen. Tekening: J.P. de Roever & J.M. Smit.	44	Figuur 17: Vindplaats S3, oeverwal (b–q) en S5, geul (a): afwijkende vormen onversierd aardewerk.	88
Figuur 8: Vindplaats S3, overzicht van de plaats van versieringen en percentages bij het geheel en alleen de grote rand-buikfragmenten. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	45	Figuur 18: Vindplaats S3, oeverwal (a, c–x) en S4, oeverwal (b): verschillende soorten versiering.	89
Figuur 9–26: Afbeeldingen van aardewerk. Tekeningen: H. Roelink & J.M. Smit. Een deel van het aardewerk is eerder gepubliceerd in: Van der Waals, 1972; De Roever, 1976; 1986 en Kroezenga et al., 1991. Een uitgebreide beschrijving van het aardewerk staat in de appendix.		Figuur 19: Vindplaats S3, oeverwal: versiering van rijen indrukken binnen en/of buiten bij de rand, bijzondere indrukken en applicaties.	90
Figuur 9: Vindplaats S3, oeverwal: geheel of bijna geheel reconstrueerbare potten en kommen.	80	Figuur 20: Vindplaats S3, oeverwal (a–b, d, f–l), de zijkreek (c) en zowel S3 als S5, geul (e, m): aardewerk met vlakdekkende versiering.	91
Figuur 10: Vindplaats S3, oeverwal: versierde kleine potjes en grotere versierde fragmenten.	81	Figuur 21: Vindplaats S2, oeverwal: grote fragmenten, versierd en onversierd aardewerk.	92
		Figuur 22: Vindplaats S2, oeverwal: versierde scherven.	93
		Figuur 23 Vindplaats S2, oeverwal (a–m), vindplaats S51, oeverwal (n–t) en vindplaats S4, oeverwal (u).	94

Figuur 24: Vindplaats S61, rivierduin: verschillende typen aardewerk.	95	Foto 10: Vindplaats S3, reparatiegaten en onvoltooid reparatiegat.	199
Figuur 25: Vindplaats S22, rivierduin (a–g, m), vindplaats S11, rivierduin (h–k) en de pot van Bronneger (l).	96	Foto 11: Vindplaats S3, scherven met organische magering.	200
Figuur 26: Overzicht van bodemtypes.	97	Foto 12: Vindplaats S3, oeverwal: scherf met 'verf'vlekken.	201
Figuur 27: Thermal Color Test, curves van de kleurveranderingen bij hogere baktemperaturen.	116–117		
FOTO'S		BIJLAGEN	
Foto 1: pot van fig. 9:g met versiering van rij indrukken van schuin ingestoken stokje of iets dergelijks.	190	Bijlage 1: Vindplaats S3, palenkaart en hoogtelijnenkaart. Tekening: J.H. Zwier.	
Foto 2: Vindplaats S3, versiering van indrukken van een schuin ingestoken (riet)stengel op schouder en binnenrand.	191	Bijlage 2: Vindplaats S3, scherfdichtheidskaart en voorkomen van haardjes. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 3: Vindplaats S3, versierde wandscherven, dunne groeven, recht ingestoken indrukken van (riet)stengel, ondiepe indrukken van stomp voorwerp en 'pinprikjes'.	192	Bijlage 3: Vindplaats S3, schematische weergave van de hut, centrale haardcomplex en scherfdichtheidsgebieden.	
Foto 4: Vindplaats S3, scherven met – waarschijnlijk vlakdekkende – grote indrukken en een weer gegladde geruwde scherf.	193	Bijlage 4: Vindplaats S3, verspreiding van kleine scherven, < 4 cm ² , als percentages van het totaal aantal scherven per m ² . Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 5: Vindplaats S2 uit vuilputje naast de opgraving, scherf met vlakdekkende versiering van opgeduwde nagelindrukken.	194	Bijlage 5: Vindplaats S3, verspreiding van grote scherven. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 6: Vindplaats S2, iets geruwde scherf afgebroken langs kleirolvoeg.	195	Bijlage 6: Vindplaats S3, verspreiding van bodemscherven. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 7: Vindplaats S3, met kwarts gemagerde scherf die geruwd is geweest, maar daarna weer gladgestreken.	196	Bijlage 7: Vindplaats S3, schematische weergaven van de botdichtheidsgebieden. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 8: Binnenkant van een randscherf van fig. 22:c van vindplaats S2; een neusvormig knobbeltje van vindplaats S21 en een kleirolletje van vindplaats S3.	197	Bijlage 8A, B: Vindplaats S3, west-oost-profielen van de V en de X m-strook en zuid-noord-profiel van de 21 m-strook met schematisch aangegeven het gelaagde pakket, scherfdichtheid, voorkomen van haardjes en voorkomen van graanconcentraties. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	
Foto 9: Vindplaats S2, scherven met schraapsporen op de buitenwand (linksboven) en binnenwand (linksonder) en vindplaats S3, wandscherf met brushmarks van bundel gras?	198	Bijlage 9: Vindplaats S2, kaart met hoogtelijnen, scherfdichtheid en scherven van één pot. Tekening: J.P. de Roever & J.H. Zwier.	

Voorwoord

In de jaren zestig van de 20e eeuw zijn rond Swifterbant nederzettingsresten aangetroffen van een toen onbekende samenleving uit een overgangsfase van het Mesolithicum naar het Neolithicum. Nadat de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders enkele proefopgravingen had verricht onder leiding van G.D. van der Heide heeft het toenmalige Biologisch-Archaeologisch Instituut (nu Groninger Instituut voor Archeologie) de opgravingen voortgezet onder leiding van prof. dr. J.D. van der Waals. Gedurende de zomermaanden van 1972–1979 is daar gewerkt.

Als student en net-afgestudeerde heb ik geassisteerd bij deze opgravingen en ben ik begonnen met het beschrijven van het aardewerk. Vervolgens is er van NWO, destijds ZWO, een promotiebeurs verkregen gedurende vijf jaar, van 1976–1981, op basis van halve werktijd voor het bestuderen van het aardewerk.

Faciliteiten voor het onderzoek werden gegeven door het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, maar voor een groot deel is het werk thuis uitgevoerd. Het uitpakken, beschrijven en bij elkaar zoeken van scherven van eenzelfde pot, het plaatsen in de context van de nederzetting en het plaatsen in de culturele samenhang vergden veel meer tijd dan was voorzien. Het merendeel van het onderzoek is daarna in vrije tijd onbezoldigd uitgevoerd. Het technologisch onderzoek heeft plaatsgevonden in 1980 op het Laboratorium voor bodemkunde te Wageningen.

Het onderzoek heeft geen vlot verloop gekend door gebrek aan motivatie en persoonlijke omstandigheden. De opkomst van de computer, mijn onhandigheid daarmee en het telkens moeten overschakelen op andere systemen is niet werkbevorderend geweest.

Veel tekst is in een eerder stadium geschreven, maar vaak was ik er niet geheel tevreden mee, waarna het werk weer 'in de ijskast ging'. Vele malen zijn gedachtengangen bijgesteld. Inmiddels zijn er nieuwe publicaties verschenen over de Swifterbantcultuur, waardoor ik het gevoel kreeg wat achterhaald te zijn. Uit plichtsbesef en met het idee in het achterhoofd dat het 'niet verantwoord' is dat het aardewerk van de opgravingen rond Swifterbant, de plaats die de naam heeft gegeven aan de Swifterbantcultuur, niet gepubliceerd zou zijn, is het werk weer opgevat. Eind 1999 is een volledig manuscript ter lezing voorgelegd aan de promotor prof. dr. L.P. Louwe Kooijmans. Het vergde nog enige tijd om alle punten op de i te zetten.

Bij deze wil ik enige woorden van dank uitspreken voor de begeleiding van prof. dr. Louwe Kooijmans en voor de begeleiding van prof. dr. L van der Plas. Ook dank ik de medewerkers van het Laboratorium voor Bodemkunde, met name drs. E. Meyer, die mij zeer welwillend behulpzaam zijn geweest. Prof. dr. J.D. van der Waals en prof. dr. D.C.M. Raemaekers ben ik zeer erkentelijk voor het doorlezen en commentariëren van het manuscript. H. Buitenhuis ben ik dank verschuldigd voor het calibreren van de ¹⁴C-dateringen, B. Voorrips voor het invoeren van de basisgegevens in de computer, de tekenaars H. Roelink en J.M. Smit voor het tekenen van het aardewerk en J.H. Zwier voor het tekenen van de plattegronden.

Tot slot wil ik hier ook graag het thuisfront vermelden. Reinder en Marianne vonden dat ik het er niet bij moest laten zitten en ter ondersteuning heeft mijn dochter mij enkele computervaardigheden bijgeleerd.

